

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ПЕДАГОГІКА ТА ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

ЛОРЕНСО ЛУЗУРІАГА ПРО ЄВРОПЕЙСЬКІ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ НАПРЯМИ НА МЕЖІ ХІХ–ХХ СТОЛІТЬ

LORENZO LUZURIAGA ABOUT SOCIO-PEDAGOGICAL TRENDS AT THE TURN OF THE 19TH AND 20TH CENTURIES

У статті розглянуто деякі погляди та зауваження іспано-аргентинського педагога Лоренсо Лузуриаги (1889–1959) стосовно європейських соціально-педагогічних напрямів на межі ХІХ – ХХ століть: філософської соціальної педагогіки, історичної соціальної педагогіки, соціологічної педагогіки. Схарактеризовано міркування й висловлювання окремих представників зазначених соціально-педагогічних напрямів у найзначніших їхніх педагогічних творах – Пауля Наторпа ("Соціальна педагогіка. Теорія виховання волі на основі спільності", Штутґарт, 1899), Отто Вільмана ("Дидактика як теорія освіти в її відношеннях до соціології та історії освіти", Брауншвейг, 1882–1889), Фрідріха Паульсена ("Педагогіка", Штутґарт, 1911), Еміля Дюркгейма ("Виховання і соціологія", Париж, 1922), Карла Маннгейма ("Діагноз нашого часу", Цюрих, 1951).

З'ясовано, що окреслення Лоренсо Лузуриагою провідних напрямів соціальної педагогіки в європейській педагогічній думці (головним чином, німецькій та французькій) стало можливим у результаті його багаторічних компаративно-педагогічних досліджень. Не останню роль зіграло в цьому володіння педагогом кількома європейськими мовами. Те, що становлення наукової соціальної педагогіки на межі ХІХ – ХХ століть здійснювалося в контексті різних філософських течій (неокантіанство, позитивізм, неотомізм тощо), засвідчувало історичну необхідність фокусування педагогічного мислення на соціальних, колективних, масових феноменах. У "Педагогічному словнику" (Буенос-Айрес, 1960) Лоренсо Лузуриага зазначав, що багато сучасних педагогів (Вільгельм Дільтей, Джон Дьюї, Едуард Шпрангер та інші) визнавали соціальну функцію виховання. У статті наголошено, що модерна соціальна педагогіка оформлювалася в європейському реформаторському інтелектуальному русі, який по суті вивів педагогічне мислення зі споглядальної філософсько-теологічної парадигми.

Ключові слова: Лоренсо Лузуриага, соціально-педагогічні напрями, філософська соціальна педагогіка, історична соціальна педагогіка, соціологічна педагогіка, Пауль

Наторп, Отто Вільман, Фрідріх Паульсен, Еміль Дюркгейм, Карл Маннгейм.

The article examines some views and remarks of the Spanish-Argentine pedagogue Lorenzo Luzuriaga (1889–1959) regarding European socio-pedagogical trends at the turn of the 19th and 20th centuries: philosophical social pedagogy, historical social pedagogy, sociological pedagogy. The reasoning and statements of individual representatives of the indicated socio-pedagogical trends in their most significant pedagogical works are characterized – Paul Natorp ("Social pedagogy. The theory of education of the will based on community", Stuttgart, 1899), Otto Willmann ("Didactics as a theory of education in its relation to sociology and history of education", Braunschweig, 1882–1889), Friedrich Paulsen ("Pedagogy", Stuttgart, 1911), Emile Durkheim ("Education and sociology", Paris, 1922), Karl Mannheim ("Diagnosis of our time", Zurich, 1951).

It was found that Lorenzo Luzuriaga's delineation of the leading directions of social pedagogy in European pedagogical thought (mainly German and French) became possible as a result of his many years of comparative pedagogical research. The teacher's knowledge of several European languages played an important role.

The fact that the development of scientific social pedagogy at the turn of the 19th and 20th centuries took place in the context of various philosophical currents (neo-Kantianism, positivism, neo-Thomism, etc.) testified to the historical necessity of focusing pedagogical thinking on social, collective, mass phenomena. In the "Pedagogical Dictionary" (Buenos Aires, 1960), Lorenzo Luzuriaga noted that many modern educators (Wilhelm Dilthey, John Dewey, Edward Spranger, and others) recognized the social function of education. The article emphasizes that modern social pedagogy was formed in the European reformist intellectual movement, which in essence removed pedagogical thinking from the contemplative philosophical and theological paradigm.

Key words: Lorenzo Luzuriaga, socio-pedagogical trends, philosophical social pedagogy, historical social pedagogy, sociological pedagogy, Paul Natorp, Otto Willmann, Friedrich Paulsen, Emile Durkheim, Karl Mannheim.

УДК 37(092)+37.013.42

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2024/72.1>

Зайченко Н.І.,

докт. пед. наук, доцент,
доцент кафедри соціальної роботи
та освітніх і педагогічних наук
Національного університету
«Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Іспано-аргентинський освітянин Лоренсо Лузуриага (Lorenzo Luzuriaga Medina) (29.10.1889, Вальдепеньяс – 23.12.1959, Буенос-Айрес) у ході компаративно-педагогічних досліджень «іспанського» періоду (до еміграції з Іспанії у 1936 році з розгортанням громадянської війни) зробив систематизацію ключових соціально-педагогічних

ідей у науковому доробку знаних європейських авторів (переважно німецьких і французьких) у галузі соціальної педагогіки. В «аргентинський» період освітянської діяльності (1939–1959) Лоренсо Лузуриага довів до логічного завершення оригінальну соціально-політико-педагогічну концепцію, теоретико-методологічним підґрунтям якої виступали вивчені соціально-педагогічні ідеї

європейських мислителів межі XIX – XX століть [1, с. 5–6].

В одній із останніх своїх праць – «Педагогічному словнику» (Буенос-Айрес, 1960) – Лоренсо Лузуриага називав основними представниками модерної соціальної педагогіки німецьких філософів Пауля Наторпа (Paul Natorp), Пауля Барта (Paul Barth) та Отто Вільмана (Otto Willmann) [2, с. 338].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історії соціальної педагогіки в сучасному українському науковому просторі присвячено вкрай мало публікацій. Становлення та розвиток соціальної педагогіки як науки в Україні у 1920–1990-х роках досліджувала вітчизняна педагогиня Л. Штефан. Розвиток соціальної педагогіки в соціокультурному контексті вивчала українська науковиця А. Рижанова. Ретроспективний аналіз формування громадянськості учнівської молоді представлено в докторській дисертації Н. Чернухи. Окремі історичні аспекти становлення соціальної педагогіки як наукового напрямку розглядала О. Безпалько.

Питання історії європейської соціальної педагогіки розкрито в наукових розвідках сучасних іспанських дослідників Х. Кінтани (J. Quintana Cabanas), П. Фермосо Естебанеса (P. Feroso Estebanez), А. Тіани (A. Tiana Ferrer), Х. Каріде Гомеса (J. Caride Gomez), Х. Саеса Каррераса (J. Saez Carreras), С. Торіо Лопес (S. Torio Lopez) та інших.

Не зайвим буде зазначити, що з-поміж іспаномовних дослідників Л. Лузуриага (L. Luzuriaga) першим зробив системний аналіз соціально-педагогічних напрямів на межі XIX–XX століть та пояснив відмінності між ними. Соціально-політико-педагогічна концепція Лоренсо Лузуриаги, сформульована в аргентинських наукових публікаціях 1940–1950-х років, заслуговує на особливу увагу. Про передумови її створення йдеться в монографії [1].

Мета статті – з'ясувати, які соціально-педагогічні напрями в європейській педагогіці на межі XIX – XX століть були проаналізовані Лоренсо Лузуриагою та на яких їхніх особливостях ним було зацентровано увагу.

Виклад основного матеріалу. У монографії «Сучасна педагогіка» (Буенос-Айрес, 1963; перше видання – 1947 року) Лоренсо Лузуриага визначав з-поміж модерних соціально-педагогічних напрямів три провідні: 1) філософська соціальна педагогіка (П. Наторп, П. Бергман); 2) історична соціальна педагогіка (О. Вільманн, П. Барт, Ф. Паульсен); 3) соціологічна педагогіка (Е. Дюркгейм, К. Маннгейм) [4, с. 72 – 73].

У книзі «Соціальна і політична педагогіка» (Буенос-Айрес, 1958; перше видання – 1954 року) освітянин характеризував Пауля Наторпа (Paul Gerhard Natorp) (24.1.1854, Дюссельдорф – 17.8.1924, Марбург) як «представника ідеалістичної соціальної педагогіки» [3, с. 19].

На погляд Лоренсо Лузуриаги, у соціально-педагогічному вченні Пауля Наторпа «соціальні спільноти постають не як щось дане й певне, а як ідеї, як дещо, що потребує змінення та перетворення» [3, с. 19]. Цілям перетворення і слугує освіта. Зі соціально-педагогічної точки зору – досягнення суспільного порядку й соціального прогресу не можливе без просвітництва.

«Для Наторпа, в дійсності, освіта спрямована на цілісність людини, але не просто індивіда, а інтегрованого в суспільство. Соціальна педагогіка передбачає визнання того, що освіта індивіда обумовлена соціальним чином, та водночас того, що суспільне життя чиниться шляхом відповідного виховання індивідів, які беруть участь у ньому. Тож, освіта є одночасно і соціальною, і індивідуальною», – підкреслював Лоренсо Лузуриага в замітці про постать Пауля Наторпа у «Педагогічному словнику» [2, с. 272].

У філософській праці «Соціальна педагогіка. Теорія виховання волі на основі спільності» (Штутгарт, 1899) Пауль Наторп наголошував: «Поняття соціальної педагогіки виражає принципове визнання того факту, що виховання індивідуума в усіх істотних відношеннях обумовлено соціальними причинами, точно так само, як, з іншого боку, придання людського укладу соціальному життю корінним чином залежить від відповідного такого укладу виховання індивідуумів, які повинні в цьому житті брати участь. Згідно з цим має в такому випадку визначатися і остання, найбільш всеосяжна задача культури для одиничної людини та для всіх одиничних людей. Соціальні умови культури і культурні умови соціального життя – ось, отже, тема цієї науки» [5, с. 106].

Лоренсо Лузуриага відмічав, що спільнота не є у Наторпа фактом, історичною реальністю, натомість вона виступає ідеєю, устремлінням. Освіта не вписана у нього в національний чи політичний контекст, вона розуміється як необхідність для людства [4, с. 74].

Зокрема, Пауль Наторп стверджував: «Ми не ставимо за мету відшукати глибоко приховані метафізичні підвалини того, що є взагалі множинність свідомих існувань, і між ними – відомі відношення; це – питання, яке лежить далеко від критичного шляху нашого дослідження та на яке навряд чи є надія коли-небудь дати наукову відповідь. Не засад існування спільноти шукаємо ми, а намагаємось з'ясувати, яке значення її зміст має для свідомості» [5, с. 98].

Зосереджував Лоренсо Лузуриага увагу й на тому, що в соціально-педагогічному вченні Пауля Наторпа – виховання керується знаннями, проте його здійснення – питання, основним чином, волі. Воля проявляється на трьох ступенях розвитку: воління, власне воля, розумна воля. Їм відповідають три рівні суспільно-виховної організації: дім, школа й освіта в дорослому віці [4, с. 75].

Пауль Наторп писав: «Отже, теорія виховання волі має передусім прийняти як передумову життя в спільноті; із цієї передумови вона має від самого початку виходити та на результати її на кожному кроці зважати. При цьому мова не може йти тільки про відношення між окремими людьми, і тут виникають згодом питання про відношення окремої людини до конституйованої людської спільноти в її багатоманітних формах, починаючи з родини й до муніципалітету, держави та, врешті-решт, людства» [5, с. 105].

У «Педагогічному словнику» Лоренсо Лузуриага наводив посилання на такі праці Пауля Наторпа, як «Соціальна педагогіка. Теорія виховання волі на основі спільності» (Штутгарт, 1899), «Песталоцці: його життя та діяльність» (Лангельзанца, 1905), «Філософія і педагогіка» (Марбург, 1909), «Культура народу і культура особистості» (Лейпциг, 1919), «Соціальний ідеалізм» (Берлін, 1920) та інші.

Лоренсо Лузуриага також констатував, що Пауль Наторп поряд із Германом Когеном (Hermann Cohen) були представниками Марбурзької школи неокантіанства. Вплив кантівської філософії був відчутний у наторпівському соціально-педагогічному вченні. А в останні роки життя Пауль Наторп захоплювався гуссерлівською філософією [4, с. 73].

Одним із найвизраźніших представників напряму «історичної соціальної педагогіки» Лоренсо Лузуриага називав видатного німецького педагога, професора Празького німецького університету Отто Вільмана (Gustav Philipp Otto Willmann) (24.4.1839, Лісса – 1.7.1920, Лейтмериц).

У передмові до знаменної праці «Дидактика як теорія освіти в її відношеннях до соціології та історії освіти» (Брауншвейг, 1882–1889) Отто Вільман визначав мету свого дослідження таким чином: «До наукової розробки всієї цієї галузі – а наука завжди має на увазі предмет у його цілому, – можна приступити лише за тієї умови, що при вивченні свого предмета ми поєднаємо індивідуальну і соціальну точки зору та застосуємо до нього філософське дослідження в зв'язку з історичним» [6, с. VI].

Далі він роз'яснював: «З індивідуальним характером виховання неминує пов'язаний соціальний; у батьківському авторитеті відображається авторитет громадських властей, у виховній дисципліні – дисципліна суспільна, у сімейних звичаях – моральне життя суспільства, і той духовний зміст, що лежить в основі викладання і дає керівні правила для дисципліни, зводиться до змісту життя суспільства. Звідси виховання, як не велика в ньому роль індивідуальності і як не велика вона повинна бути через те, що виховання має справу з особистістю, все ж приймає форму загально-визнаної діяльності, і, як показує історія, особливо історія стародавня, [виховання] може піднятися навіть до ступеня діяльності колективної, коли воно розглядається як справа суспільна та коли

представником його більшою чи меншою мірою виступає громада. Проте й там, де виховання не приймає такої колективної форми, все ж може йти мова про виховну справу, як про сукупність звичаїв, установ, заходів, приладів, у якій утілюються педагогічні турботи, хоча ця сукупність і не набуває форми замкненого та точно визначеного органу в соціальному тілі» [6, с. 19–20].

У «Педагогічному словнику» Лоренсо Лузуриага наголошував, що «Отто Вільман розглядав освіту як функцію, за допомогою якої доросле покоління передає культурні й духовні блага підростаючому поколінню, а також вводить молодь у людську спільноту через культуру, нагромаджену в історії» [2, с. 375].

В іншій роботі Лоренсо Лузуриага зазначав, що для Отто Вільмана педагогіка не обмежувалася вивченням індивідуальних виховних дій, а мала розширювати поле дослідження на колективні й соціальні явища та водночас охоплювати різні аспекти історії. Дослідити освіту в цілісності суспільного процесу означало для німецького мислителя з'ясувати становище її в історичному русі людських речей [4, с. 78].

Отто Вільман розмірковував: «Із вимогою поширити кругозір педагогіки на соціальні і колективні явища в галузі виховання та навчання тісним чином пов'язана інша вимога – розширити горизонт їх і в бік історії; обидві ці вимоги при правильному розумінні є навіть тільки різними сторонами одного й того ж принципу. Розшукати виховання й освіту в процесі соціального оновлення означає ніщо інше, як визначити положення їх в історичному русі життя, їх сприяння історичній неперервності людських явищ; розуміти їх, як відоме відношення між поколіннями, як передачу й уподібнення, означає розглядати їх з історичної точки зору <...>» [6, с. 53].

Мислитель конкретизував значення соціальної педагогіки в такому влучному вислові: «<...> коли німець на початку XIX століття «відчув велич своєї народності», усім хотілося наповнити себе та інших новим духовним змістом; юнь розуміла, що вона вчиться для вітчизни, народна школа, подібно до вищої, залучалася до розвитку знову відкритих національних скарбів, і скарби ці здавалися не освітніми засобами, а найважливішими цілями освіти» [7, с. 25].

Інший представник «історичної соціальної педагогіки» – Фрідріх Паульсен (Friedrich Paulsen) (16.7.1846, Лангенхорн – 14.8.1908, Берлін) – у праці «Педагогіка» (Штутгарт, 1911; написана 1907 року, стала результатом багаторічного викладання автором курсу педагогіки в Берлінському університеті) вказував: «Додам тут зауваження про недавно відкриту соціальну педагогіку та її відмінність від індивідуальної педагогіки. Що виховання завжди і всюди було соціальною

функцією, само собою зрозуміло з вищесказаного; плем'я, народ, нація виховують свою молодь; ціле є носієм культури, про передачу якої йде мова; окремі особи, батьки, матері, вчителі беруть участь у цьому як його члени. Ціле виховує своїх членів, як державно-громадянське й культурне суспільство: виховання всюди визначається так чи інакше не тільки звичаями, але і правом; проте здійснюється воно спочатку не посадовими особами держави, а родиною і вільними допоміжними силами та допоміжною діяльністю суспільства. Само собою зрозуміло також, що юнацтво виховується для суспільства; зробити його здібними і гідними членами цілого, котрі своєю діяльністю надають йому честь, примножують його сили, підносять його природу, ось фактична мета всякого виховання, від найпримітивнішого воєнного до найскладнішого культурного. Але якщо виховання є соціальною функцією, то природно і вчення про виховання за необхідності є соціальною педагогікою» [8, с. 17].

Далі Фрідріх Паульсен уточнював, що індивідуальна педагогіка і соціальна педагогіка не є протилежностями; вони є двома способами розгляду, які доповнюють один одного. «В усякому випадку різні теоретики, навіть різні віки, відмінно ставляться до цих двох способів розгляду. Деякі автори й епохи сильніше підкреслюють соціальний, інші – індивідуальний момент. Та ж відмінність повторюється і в самому вихованні: широка свобода в справах виховання і більш строгий соціальний зв'язок зі зростаючою соціальною діяльністю в цій галузі», – пояснював педагог [8, с. 18].

Наприклад, у другій половині XIX століття паралельно з занепадом виховних здатностей родини, викликаним розвитком промислового й міського життя, зростала соціальна опіка про виховання; дитячі садки і школи для дорослих приналежали до цього руху. Цілком ймовірними видавалися розпад індивідуальної сім'ї та передача всього виховання суспільству. У цьому сенсі, підсумовував Фрідріх Паульсен, «ми переживаємо століття соціальної педагогіки» [8, с. 19].

На переконання Лоренсо Лузуріаги, для Фрідріха Паульсена педагогіка заснована на філософії культури, вона слідує за загальним культурним розвитком. Освіта – то є трансмісія духовного культурного надбання від старшого покоління до прийдешнього. З індивідуальної позиції – освіта втілює здатність людини до багатобічної участі в історичному духовному житті свого народу та свого часу. Історичне середовище обумовлює світогляд та життєву місію людини. Звідси мета освіти полягає в тому, щоби спрямувати розвиток індивіда на урозуміння свого природного та історичного світу та виховання здатності діяти в ньому [4, с. 80].

Одним із найяскравіших представників європейської соціологічної педагогіки Лоренсо Лузуріага вважав Еміля Дюркгейма (David Émile Durkheim)

(15.4.1858, Епіналь – 15.11.1917, Париж). У праці «Виховання і соціологія» (Париж, 1922) Еміль Дюркгейм здійснював аналіз виховання як соціального феномену, проводив ідею про те, що саме соціум формує певний тип людської особистості, а виховання полягає в цілеспрямованій соціалізації молодого покоління. Він стверджував: «Саме суспільство не тільки піднесло людський тип до рівня гідного зразка, який вихователь повинен намагатися відтворити, але воно ж конструює цей тип і конструює його відповідно до власних потреб. Помилково думати, що тип цей цілком даний у природній конституції людини, якій залишається лише виявити його в ній шляхом методичного спостереження і потім тільки прикрасити його за допомогою уяви та максимально розвинути за допомогою мислення всі знайдені там задатки. Людина, яку виховання має реалізувати в нас, – це не та людина, яку створила природа, але та, якою суспільство хоче, щоби вона була, а воно хоче, щоби вона була такою, якою вимагає внутрішній устрій суспільства. Це доводиться тим, як варіюється наша концепція людини в різних суспільствах» [9, с. 117].

Лоренсо Лузуріага зауважував, що у вченні Еміля Дюркгейма соціологія мала визначити цілі, яким слідуватиме виховання, оскільки вона пов'язувала виховні цілі із соціальними станами та колективною свідомістю. «Соціологічна концепція виховання Дюркгейма прагне до своєрідного пансоціологізму, коли виховання займає підпорядковану позицію, а педагогіка розчиняється в соціології», – резюмував Лоренсо Лузуріага у «Педагогічному словнику» [2, с. 120].

На його погляд, для німецького мислителя Карла Маннгейма (Karl Mannheim) (27.3.1893, Будапешт – 9.1.1947, Лондон) освіта повинна мати такий же динамічний характер, який має суспільство. Школа не лише виконує роль введення людини в суспільне життя, але виступає агентом соціальних змін [4, с. 83].

У статті «Діагноз нашого часу» (Цюрих, 1951; написана в січні 1941 року) Карл Маннгейм вів мову про те, що управління масами не може здійснюватися без вдосконалень соціальної технології – «сукупності методів, які справляють вплив на поведінку людини та слугують в руках уряду потужним засобом соціального контролю» [10, с. 1].

Соціолог пояснював, що перехід від демократичної форми правління до тоталітарної, який відбувся в недалекому минулому, обумовлювався не стільки зміненням ідей в умах людства, скільки зміненням самих принципів та методів управління суспільством, коли, зокрема, з'явилася можливість контролювати школу та всю мережу освіти з єдиного центру. «Нова наука про людську поведінку дає в руки уряду знання про людський розум, яке можна або використати для підвищення ефективності управління, або перетворити його

на інструмент, котрий грає на емоціях мас. Розвиток соціальних служб дозволяє чинити тиск на наше приватне життя. Таким чином, з'являється можливість зробити об'єктом суспільного контролю психологічні процеси, що раніше вважалися суто особистими», – наголошував Карл Маннгейм [10, с. 2].

Висновки. Націленості модерної соціальної педагогіки на межі XIX – XX століть можуть бути зрозумілими лише в історичному контексті європейського реформаторського інтелектуального руху – неоднорідного, складного, значного. Соціальна педагогіка (педагогіка народів, педагогіка мас, педагогіка спільнот, цивілізаційна педагогіка тощо) на переломі XIX і XX століть втілювала реформаторський дух щонайповніше. І саме тому, що в тогочасний соціально-педагогічний дискурс закладалися потужні суспільно-політичні й громадянсько-цивілізаційні реформаторські інтенції (не просто соціально-орієнтовані, як у просвітителів XVIII – першої половини XIX століття), подальший розвиток світової педагогічної думки здійснювався в річці соціально-педагогічного повороту, а від 1920-х років – педагогічне мислення хутко переорієнтовувалося на нову світоглядну парадигму – соціалізаційну – з прийняттям принципу детермінованості особистості середовищем та розумінням виховання як прищеплення людині соціальних якостей з опорою на її самодіяльність, відмовляючись від визнання універсального виховного механізму природовідповідної ексагогії людської душі – методології споглядальної філософсько-теологічної парадигми.

Реформаторська педагогіка, одним із проявів якої і була модерна соціальна педагогіка, – своєрідна віха в історії світової педагогічної думки; міст від філософсько-теологічної до соціалізаційної парадигми в педагогічному світогляді. Із надр різних філософських течій (неокантіанство, позитивізм, неотомізм тощо) на межі XIX – XX століть виринули соціально-педагогічні ідеї, що засвідчувало історичну необхідність фокусування педагогічного

мислення на соціальних, колективних, масових феноменах. У порівняльному дослідженні європейських соціально-педагогічних напрямів Лоренсо Лузуріага побачив як авторську унікальність соціально-педагогічних дискурсів, як наближеність світоглядних платформ педагогів-мислителів (зокрема, віднісши до одного напрямку «історичної соціальної педагогіки» вчення Отто Вільмана та Фрідріха Паульсена), так і єдину епохальну атрибуцію розвою модерної соціальної педагогіки – визнання залежності виховання особистості від суспільної (колективної, солідарної) свідомості.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Зайченко Н. І. Педагогічні студії Лоренсо Лузуріаги. І. Компаративно-педагогічні пошуки Лоренсо Лузуріаги «іспанського» періоду: монографія. Київ : Вид. Ямчинський О. В., 2024. 175 с.
2. Zaichenko N. I. Pedagogichni studii Lorenzo Luzuriahy. I. Komparatyvno-pedahohichni poshuky Lorenzo Luzuriahy «ispanskooho» periodu: monohrafiia. Kyiv : Vyd. Yamchynskiy O. V., 2024. 175 p.
3. Luzuriaga L. Diccionario de pedagogia. Buenos Aires : Losada, 1960. 392 p.
4. Luzuriaga L. Pedagogia social y politica. Buenos Aires : Ed. Losada S. A., 1958. 230 p.
5. Luzuriaga L. La pedagogia contemporanea. Buenos Aires : Losada, S. A., 1963. 151 p.
6. Natorp P. Pedagogia social. Teoria de la educacion de la voluntad sobre la base de la comunidad; traduccion A. Sanchez Rivero. Madrid : Ed. de la Lectura, 1913. 374 p.
7. Willmann O. Didaktik als bildungslehre nach ihren beziehungen zur socialforschung und zur geschichte der bildung. Braunschweig : F. Vieweg und sohn, 1882. 422 p.
8. Willmann O. Didaktik als bildungslehre nach ihren beziehungen zur socialforschung und zur geschichte der bildung. Braunschweig : F. Vieweg und sohn, 1889. 545 p.
9. Paulsen F. Pädagogik. Ed. 6. Stuttgart : J. G. Cotta, 1921. 430 p.
10. Durkheim E. Education et sociologie. Paris : Librairie Felix Alcan, 1922. 158 p.
11. Mannheim K. Diagnosis of our time: wartime essays of a sociologist. London : Psychology Press, 1997. 180 p.